

Každá kapitola této netradiční učebnice se věnuje nějaké stránce všedního života, dilematům a volbám, s nimiž se vyrovnáváme rutinním způsobem, přičemž nemáme ani čas, ani příležitost je do hloubky promyslet. Je pomůckou k chápání problémů, které vyrůstají v našem každodenním životě, a v tomto ohledu se liší od řady jiných knih o sociologii. Je totiž uspořádána podle logiky každodenního života, ne podle logiky vědecké disciplíny, která jej studuje.

Zygmunt Bauman, polský sociolog žijící od roku 1968 v emigraci, emeritní profesor univerzity v Leedsu. Je autorem řady zásadních knih o modernitě a postmoderním životním způsobu: *Legislators and Interpreters* (1987), *Modernity and the Holocaust* (1989), *Modernity and Ambivalence* (1991), *Intimations of Postmodernity* (1992), *Mortality, Immortality and other Life Strategies* (1992), *Postmodern Ethics* (1993), *Life in Fragments* (1995). V Čechách je znám učebnicí sociologie, studií o kariéře a populární knížkou *Sociologie pro každý den*, jež v 60. letech významně přispěly ke znovuoživení sociologie u nás. **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ** v roce 1995 vydalo jeho *Úvahy o postmoderní době*.

ISBN 80-85850-14-1

9 788085 1850147

Doporučená cena: 139,- Kč

MYSLET SOCIOLOGICKY

Zygmunt Bauman

Zygmunt Bauman

MYSLET SOCIOLOGICKY

netradiční uvedení do sociologie

„opomíjení“ jiní mohli být z univerza morálních závazků úplně vypuzeni, nebo kdyby se alespoň prokázalo, že jejich přítomnost a uvnitř tohoto univerza je problematická či „nezasloužená“. Taková situace není zdaleka imaginární. Vzniká většinou tehdy, když se tito „jiní“ uvrhnou do relativně nedůstojných podmínek a jejich neštěstí se potom přičte na vrub jejich neschopnosti jednat „jako lidé“. Odtud je již jen krůček k rozhodnutí, že s těmito jinými nelze jednat jako s lidskými tvory, protože jejich nedostatky jsou nenapravitelné a sami se vydělili z lidského společenství, kam už je nic nenavrátní. Navždy například zůstanou „cizí rasou“, již není možno pojmut do „přirozeného“ morálního řádu, protože její příslušníci sami by nebyli schopni jej držovat.

Sebezáchova a morální povinnost stojí navzájem proti sobě. Ani jedna, ani druhá si nemůže činit nárok na to, že by byla „přirozenější“, lépe vyhovující vrozeným predispozicím lidské přirozenosti. Příčinu nevyváženosti, jež nastane, získá-li jedna nad druhou vrch a stane se dominantní pohnutkou lidského jednání, lze obvykle najít tak, že se vrátíme zpět k sociálně podmíněnému kontextu interakce – k tomu, co všechno je v sázce a čemu je přiřčena důležitost. Vlastní zájem nebo morální motivy se prosazují v závislosti na okolnostech, na které mají lidé jimi vedení vliv jen z části. Byli jsme však svědky toho, že síla okolností není nikdy absolutní a že volba mezi těmito dvěma protistojnými pohnutkami zůstává otevřená dokonce i v těch nejvyhrocenějších podmínkách. Mravní zodpovědnost člověka – či její odmítnutí – nelze konec konců uspokojivě oddiskutovat poukazem na vnější síly a tlaky.

Příroda a kultura

„Podívej, jak je ten člověk malý. Chudák, příroda k němu nebyla moc štedrá,“ říkáme s účastí. Malý vzrůst neklademe člověku za vinu. Připadá nám menší než většina lidí, které známe, rozhodně menší, než je „normální“. Přesto nás ani nenapadne, že by někdo někde opomenul udělat něco pro to, aby ten člověk mohl být vyšší. Podle toho, co víme, nelze s výškou manipulovat. Výška je takřkajíc verdiktem přírody, proti němuž není odvolání. Nejsou známy žádné prostředky, jak tento verdikt odvolat a zrušit. Člověku nezbyvá, než aby jej akceptoval a i s ním žil tak dobře, jak to jen jde. „Podívej na tamtoho tlustocha,“ řekneme v příštím okamžiku a dáme se do smíchu. „To musí být ale žrout! Nebo pije moc piva. Že se nestydí! Opravdu by s tím měl něco dělat.“ Na rozdíl od výšky lze mít tloušťku lidského těla – alespoň se domníváme – za normálních okolností pod kontrolou. Váhu je možno zvyšovat nebo snižovat. Není na ní nic neodvolatelného. Člověk může – a měl by – svou váhu regulovat vlastním přičiněním, uvést ji na úroveň požadované normy. Lidé jsou za svou váhu zodpovědní, mají vůči ní nějakou povinnost a je to jejich ostuda, pakliže se o ni nestarají.

Čím se tyto dva příklady od sebe liší? Proč v nich reagujeme tak nápadně rozdílným způsobem? Odpověď se nachází v našich poznatcích o tom, co lidé dělají *mohou*, a v našem přesvědčení, co by měli *dělat*. Za prvé jde o to, zda je něco udělat „v lidských silách“ (zda existují a jsou dostupné takové poznatky, zkušenosti nebo technologie, kterých by lidé mohli využít, aby nějakou část či aspekt světa více přizpůsobili svým představám). Druhou otázkou je, zda existuje nějaký standard, nějaká *norma*, jíž by se toto „něco“ mělo podřídit. Jinými slovy, jsou věci, které jsou lidé s to změnit, které mohou učinit jinými, než jsou. K nim je třeba přistupovat jinak než k danostem, jež jsou mimo lidské možnosti. Těm prvním říkáme *kultura*, těm druhým *příroda*. Pokud tedy nějakou věc máme za otázku spíše kultury než přírody, míníme tím, že se s ní dá manipulovat a že existuje jistý žádoucí, „náležitý“ konečný stav takové manipulace.

A vsutku, když se nad tím zamyslíme, samo slovo „kultura“ se používá i v souvislosti s úsilím pěstitelů, kteří pečlivě rozvrhují

svá políčka a záhonky, jež vyrvali nespoutané přírodě, obdělávají je, kultivují, vybírají semena a sazenice, rozhodují se, jaké živiny jim dodají, upravují vzrůstající rostliny do náležitého tvaru – tedy do takového tvaru, který pro dané rostliny pokládají za správný. Pěstitelé ale dělají víc než to. Své zahrádky také zbavují nevíтанých hostů, „nezvaných“ rostlin, které si vyrostly „ze své vlastní iniciativy“, které kazí úhlednou úpravnost záhonku, snižují plánovanou výnosnost pole a ubírají z estetického ideálu zahrady. A podle odhadu výnosnosti a představy řádu a krásy rozdělili rostliny na užitečné, v nichž se spatřují správné objekty vyžadující láskyplnou péči, a plevel, který je třeba vytrhat, otrávit či jinak zničit. Rolník a zahradník přišli s vizí „řádu věcí“ a poté použili své šikovnosti a náradí k tomu, aby tuto vizí uskutečnili, aby „uspořádali“ samu realitu, tj. více ji připodobnili své vizí řádu (všimněme si, že ve většině případů kladou pěstitelské obrazovnosti meze dovednosti a nástroje, které mají pěstitelé k dispozici; za myslitelné se pokládají jen takové představy řádu, které jsou díky stávající úrovni techniky již dosažitelné). Zároveň vytvářejí kritéria rozlišení mezi *řádem* a *neřádem*, mezi *normou* a *odchylkou od normy*.

Práce pěstitelů je názorným příkladem kultury jakožto záměrné činnosti specifické v tom, že se určité části reality vnučuje forma, jež by zde jinak nebyla a jež by se rozhodně nemohla objevit, nebýt úsilí o její vytvoření. Kultura chce věci udělat jinými, než jsou a než by jinak byly – a v tomto uměle zformovaném tvaru je udržet. Kultura chce zavést a uchovat řád a polečit všechno, co z tohoto řádu vybočuje a co z hlediska tohoto řádu vypadá jako chaos. Kultura chce nahradit a doplnit „řád přírody“ (tedy stav věcí, jak jsou bez lidského zásahu) řádem umělým, zámeřným. Kultura takový umělý řád nejenom *prosa-juje*, ale také *hodnotí*. Kultura znamená upřednostnění. Jeden řád velebí jako nejlepší, dokonce snad jedině dobrý. Všechny ostatní alternativy odsuzuje jakožto podradnější či zcela neuspořádané.

Kudy přesně dělicí čára mezi přírodou a kulturou povede, závisí samozřejmě na dostupných dovednostech a vědomostech a na tom, zda je zde ambice použít jich k účelům dosud neozkoušeným. Vcelku vzato, vývoj vědy a technologie rozšiřuje sféru možné manipulace až dosud „přírodními“ jevy, čímž zvětšuje panství kultury. Abychom se vrátili k našemu úvodnímu příkladu: know-how a praxe genetického inženýrství, chemického průmyslu a lékařské vědy mohou docela dobře přesunout

problém lidské výšky ze sféry přírodní do kulturní – dříve či později může technologie manipulace s geny či využití léčiv působících na růst tkání a orgánů lidského těla zabránit tomu, aby kterýkoli jedinec „spadl“ pod žádoucí standardní výšku, která se potom stane normou. Správná výška se – po vzoru dnešní správné váhy – stane otázkou veřejného zájmu a osobní zodpovědnosti.

Zastavme se však u našeho pomyslného příkladu o chvilku déle, neboť ilustruje ještě jiný důležitý rys veškeré kultury. Bude-li se genetická kontrola aplikovat na regulaci výšky, mohou nastat různé situace: Buď bude rozhodnutí o tom, jak vysoký bude jejich potomek, na rodičích, nebo správnou výšku občanů stanoví státní autorita a přijme a prosadí odpovídající zákon, anebo to bude záležet na mínění lékařského stavu, který doporučí oproti „abnormální“ velikosti lidského těla velikost „normální“. Ať už tomu bude jakkoli, majitel těla bude muset akceptovat soud jiných nebo (například v případě genetického inženýrství) bude jeho souhlas či nesouhlas věcí naprosto irelevantní. Kultura, jež manifestuje rostoucí moc lidstva jako celku (mohli bychom říci: rostoucí nezávislost, svobodu lidstva ve vztahu k přírodě), se potom sama může jedinci jevit velmi podobně jako zákony přírody, jako osud, kterému není možno se vzepřít.

Jak náš příklad ukazuje, kultura je vpravdě lidskou aktivitou, avšak aktivitou, kterou vykonávají někteří lidé na lidech jiných. Tak jako v případě zahrady, v každém kulturním procesu jsou role kultivujícího zahradníka a kultivovaných rostlin jasně odděleny a odděleny. Důvodem, proč v případě „lidských rostlin“ není takové rozdělení na první pohled zřejmé, je, že nejčastěji nebývá jasné, kdo je oním „zahradníkem“. Autorita stojící za normou, jíž jsou jednotlivci utvářeni nebo kterou jsou nuceni dodržovat, je zpravidla rozptýlená, často anonymní. Nelze přesně říci, kde sídlí. Hrozivá, zdrcující autorita, jež tvaruje lidská těla a myšlenky, se projevuje ve formě „veřejného mínění“, módy, „obecné shody“, „odborného stanoviska“ nebo dokonce takové těžko postžitelné entity, jakou je zdravý rozum – rozum všech, avšak nikoho konkrétně. Potom se snadno může zdát, že je to stále unikající, nepostžitelná, abstraktní kultura sama, co lidi nutí k tomu, aby dělali jisté věci – aby si například líčili rty, a ne uši, nebo aby močili v soukromí, přestože pijí na veřejnosti. Kultura získává jistou iluzorní „substanci“, zdá se být pevná, těžká, naléhavá, nepřipouštějící odpor. Z hlediska člověka,

kteří má veškerý odpor vůči dominantním formám života za nebezpečný a nevděčný, nemusí být také vůbec odlišitelná od zbytku „vnější“ reality. Nezdá se ani méně „přirozená“ než příroda sama. Zajisté na ní bude málo *umělého*, znamená-li umělé to, co bylo vytvořeno lidmi a co tudíž nemá nic jiného, oč by se dalo opřít, než něčí rozhodnutí, konvenci a mlčenlivý souhlas. Tak jako příroda, i kultura se navzdory svému očividně lidskému původu vznáší – přísná a nezvratná – mimo dosah jednotlivce. Stejně jako příroda, i ona symbolizuje, „jak to opravdu je“. Zatímco nikdo nepochybuje o tom, že rostlinné kultury v zemědělství nebo zahradničení jsou výsledkem lidské aktivity, v případě „lidských kultur“ zůstává podobná pravda skryta či přinejmenším zahalena. Nicméně i zde to platí stejně jako v předchozím případě.

Podíváte-li se trochu zblízka na „lidmi vytvořené prvky“ vašeho života, pravděpodobně vám neunikne, že do vaší situace vstupují dvojím způsobem – nebo abychom to vyjádřili jinak: lze říci, že jednání, která vyžaduje zavádění a udržování umělého, „člověkem vytvořeného“ řádu, jsou dvojího typu. První se zaměřuje na prostředí, druhý na jednotlivce. První reguluje, uspořádává kontext, ve kterém se odehrávají individuální životní procesy. Druhý utváří motivy a cíle životního procesu jako takového. První činí svět života člověka méně nahodilým, pravidelnějším – takže jisté druhy chování se stávají praktičtějšími, rozumnějšími a v konečném důsledku pravděpodobnějšími než kterékoli jiné. Druhý vede člověka k tomu, aby byl náchylnější vybrat si z nespočetného množství motivů a cílů, jež si lze představit, pouze určité. Všimněme si, že tyto dva analyticky odlišné typy se ve své aplikaci a účincích vzájemně nevylučují; nejsou ani navzájem nezávislé. Prostředí mého individuálního životního procesu nebo života kohokoli jiného se nemalou měrou skládá z jiných jedinců s jejich vlastními motivy a cíli – proto je v celkové pravidelnosti a předpověditelnosti prostředí důležitým faktorem „normativní regulace“ individuálních motivů a vzorců chování.

Řád od nepravidelnosti a zmatku odlišuje ta skutečnost, že v uspořádané situaci se nemůže stát všechno: ne všechno je možné. Z prakticky nekonečného souboru myslitelných událostí jich může proběhnout pouze omezený počet. Různé události mají různou míru pravděpodobnosti – k některým dojde s větší pravděpodobností než k jiným. Umělý řád je úspěšně ustaven, jakmile to, co bývalo nepravděpodobné, začne být

nezbytné nebo nevyhnutelné (například stane-li se z veskrze nepravděpodobné události spočívající v setkání vajec a slaniny pravidelná ranní příhoda). Navrhnout řád tudíž znamená manipulovat s pravděpodobností událostí. Některé události, jež by se jinak vyskytly jen náhodou, jsou učiněny pravděpodobnějšími – „normálnějšími“ –, kdežto jiným se do cesty vrší překážky, aby se přihodit nemohly. Navrhnout řád znamená vybírat, volit – a stanovovat preference a priority, *hodnotit*. **Hodnoty** stojí u vzniku všech umělých řádů, do kterých jsou nakonec včleněny. Žádný typ umělého řádu nemůže být opravdu bezhodnotový. Každý takový řád představuje pouze jeden z mnoha způsobů, jimiž se dají orientovat a ovlivnit pravděpodobnosti – pouze jeden způsob, jemuž byla dána přednost před všemi ostatními. Jakmile se tento řád dobře opevní, usadí a zajistí, přirozeně na tuto pravdu „zapomínáme“ a vnímáme jej jako jediný myslitelný. Potom se zdá, že zatímco může být jeden a pouze jeden řád, rozmanitost *neřádů* je nepřeborná. Specifický, konkrétně daný řád se tak chápe jako synonymum řádu jako takového; všechny alternativy se jednotně klasifikují jako *variety zmatku a chaosu*.

Jsme lidé, a tak máme všichni nezadatelný zájem na vytváření a udržování uspořádaného prostředí. Je tomu tak proto, že naše chování je z větší části *naucené*. Pamatujeme si ta z našich minulých jednání, která se setkala s úspěchem – přinesla žádoucí výsledek, radost, přitakání a chválu lidí kolem nás. Díky tomuto vzácnému daru paměti a schopnosti učit se jsme s to si osvojovat stále účinnější životní dovednosti; *akumulujeme* poznatky, dovednosti, zkušenosti. Avšak paměť a učení přinášejí užitek jen potud, pokud zůstává kontext našeho jednání více méně nezměněný. Díky této stálosti světa kolem nás je pravděpodobné, že kroky, které byly již dříve úspěšné, budou stejně úspěšné, zopakujeme-li je dnes a zítra. Jen si zkusme představit to dopuštění, kdyby se například bez výstrahy změnil význam barev semaforu. V nahodile proměnlivém světě by se paměť a učení změnilo z požehnání v prokletí. Učit se, řídit se předchozí zkušeností by bylo naprosto sebevražedné.

Uspořádaný svět – ono pravidelné, tudíž pohodlně předpověditelné prostředí, v němž po většinu času obstaráváme své životní záležitosti – je produktem kulturního plánu a selekce. Když je budova řádně navržena a postavena, radikálně se omezují teplotní rozdíly a nesnesitelné extrémy jsou zcela vyloučeny. Rozdělení ulice na chodníky a vozovku významnou měrou

snižuje pravděpodobnost životu nebezpečných střetů vozidel s pěšími. Most klenoucí se mezi břehy řeky ubírá z pravděpodobnosti, že se při přechodu přes řeku namočíme. Rozdělení města na čtvrti s různými úrovněmi nájemného a daní z nemovitostí a různou kvalitou vybavení omezuje okruh lidí, s nimiž se člověk může potkat jako s kolemdoucími nebo sousedy. Rozdělení vlaků a letadel na první a druhou třídu s výrazně odlišnými cenami jízdného pak zase omezuje pestrost pravděpodobných spolecestujících.

Řád světa kolem nás má svůj protějšek ve spřádání našeho chování. Pro chůzi a jízdu obvykle volíme odlišné části ulice. Na společenském večírku neděláme totéž co na semináři na vysoké škole nebo na obchodní schůzce. Jinak se chováme během dovolené v domě svých rodičů a jinak při formální návštěvě u lidí, které neznáme. Tón našeho hlasu se mění a užíváme jiných slov v závislosti na tom, zda se obracíme k nadřízenému nebo si jen tak povídáme s přáteli. Jsou slova, která při jedné příležitosti říkáme, při jiné je však nepoužíváme. Jsou věci, jež děláme na veřejnosti, avšak jsou i takové, které děláme, jenom když jsme si jisti, že nás nikdo nevidí. Pozoruhodné na tom je, že když si volíme chování „vhodné“ pro danou situaci, zjišťujeme, že se nacházíme ve společnosti jiných lidí chovajících se přesně stejně jako my. K odchylkám od zjevného *pravidla* dochází pouze zřídka – jako by s námi všemi stejnosměrně hýbal jakýsi neviditelný provázek.

Popletu-li věci a zachovám-li se způsobem příhodným jednomu kontextu za okolností, jimž takové chování neodpovídá, budu se pravděpodobně cítit v rozpacích a provinile. Budu litovat, že jsem se dopustil chyby, která mne může přijít draho – mohu kvůli ní například přijít o zaměstnání nebo povýšení, zkompromituje mou pověst, znemožní mi získat či udržet si sympatie osoby, na které mi záleží. Jindy se zase mohu cítit zahanben – jako bych prozradil nějakou tajnou pravdu o svém „skutečném já“, kterou jsem chtěl udržet pod pokličkou nebo jsem si vůbec přál, aby to pravda nebyla. Na rozdíl od případu, kdy lituji kroku, který mi přinesl nepřijemné důsledky, není na mém pocitu studu nic vykalkulovaného a vlastně ani nic racionálního. Tento pocit se spustil, aniž bych o tom nějak přemýšlel. Stud je automatická reakce na zmatení, popletení něčeho, co se nemělo směšovat, na přestoupení dělicí čáry, která se měla dodržet a zůstat netknutá. Můžeme říci, že stud je (kulturně naučená) obrana vůči takovému zmatení – vůči opomíjení rozdílů. Lze

o něm uvažovat jako o prostředku sloužícím k udržení našeho chování na správné (tj. kulturně předepsané) cestě.

Teď je již určitě jasné, že kultura – tato usilovná práce na umělém řádu – se uskutečňuje většinou skrze rozlišování, oddělování, segregaci a diskriminaci mezi věcmi a skutky, které by jinak od sebe odděleny nebyly. V poušti nedotčené lidskou činností a netečné vůči lidskému záměru nejsou ani ukazatele cest, ani ploty, které by jeden pruh země odlišovaly od jiného; duny jsou stejně jedna jako druhá, a protože postrádají vlastní jedinečný význam, nevyznačují se ničím, co by je navzájem odlišilo. Neobydlená poušť se zdá být beztvará. V prostředí tvarovaném kulturní činností se uniformní a fádni povrch oproti tomu dělí na oblasti, které jedny lidi přitahují, avšak jiné odpuzují, nebo v pruhy náležející pouze motorovým vozidlům a ty, které jsou vhodné výhradně pro pěší – svět získává nějakou strukturu. Lidé se dělí na nadřízené a podřízené, nositele autority a laiky, ty, kteří mluví, a ty, kteří poslouchají a dávají pozor – a to všechno bez ohledu na „přirozené“ rozdíly a podobnosti jejich tělesné konstrukce a duševní konstituce, nebo jim navzdory. Nepřetržitý tok času se dělí na dobu snídaně, přestávku na šálek kávy, oběd, odpolední svačinu a večeri. Rozlišuje se i mezi seskupeními podobnými si ve své „fyzické“ skladbě, nebo dokonce identickými – jednou jde o seminář, podruhé o konferenci a jindy o nezávazný společenský večírek u vína. Příjem potravy se diferencuje na tak odlišné události jako čajový dýchánek, večere u televize či slavnostní večere při svíčkách.

Takové a podobné rozdíly se, jak se zdá, vytyčují současně na základě dvou plánů. Jedním je „tvar světa“, v němž jednání probíhá. Druhým je jednání samotné. Části světa se liší navzájem mezi sebou a také jsou různé samy o sobě v závislosti na dobách rozlišovaných v toku času (táž budova může být dopoledne školou a večer tanečním sálem a jeden pokoj může být přes den pracovním a večer ložnicí – obojí průběžně mění svůj charakter). Jednání jsou stejně diferencovaná. Chování u stolu se významně liší podle toho, co na stole stojí a kdo kolem něj sedí. Dokonce i způsob stolování – jak se chováme při jídle – je jiný, pokud jde o jídlo slavnostní, a jiný, jedná-li se o všední rodinnou večeri nebo jen o setkání přátel.

Držíme v patrnosti, že oddělení těchto dvou plánů (kontextu a jednání, vnějšího a vnitřního, objektivního a subjektivního) je výsledkem abstrakce. Tyto dva teoreticky oddělené plány nejsou ve skutečnosti navzájem nezávislé. Nebylo by žádné společenské

večeře, nebýt stolujících chovajících se společenským způsobem, ani žádného plesu bez tanečnicků v plesové náladě, a to platí stejně, jako že není řeka, která by netekla, ani větru, který by nefoukal. Seminář dělá seminářem určité chování učitelů a studentů. Tyto dva teoreticky odlišné plány jsou v praxi neoddělitelně spojeny – jsou spíše dvěma stranami jedné mince, ne dvěma samostatnými entitami. Jeden nemůže existovat bez druhého. Mohou vzniknout a udržet se pouze současně a spolu. *Rozdíly*, které jsou podstatou kulturně vytvářeného řádu, ovlivňují zároveň – paralelně, koordinovaně, synchronizovaně – kontext jednání i jednání jako takové. Lze říci, že kontrasty vytýčené v okolním světě se replikují v diferenciaci chování jednajících a že rozvinutí protikladných vzorců chování se odráží ve vnitřních rozděleních světa kolem nás. Mohli bychom jít dokonce ještě o krok dále a prohlásit, že diferenciacie chování je substancí, smyslem diferenciacie prostředí – a naopak.

Kdybychom chtěli tuto koordinaci vyjádřit jinak, mohli bychom říci, že jak kulturně uspořádaný společenský svět, tak chování kulturně poučených jednotlivců jsou *strukturované* – „artikulované“ pomocí protikladů – v oddělené sociální kontexty, vyžadující zvláštní, odlišné chování, a specifické vzorce chování příhodné odlišným sociálním kontextům – a že tyto dvě artikulace si navzájem „odpovídají“ (nebo – abychom použili odborného výrazu – jsou izomorfní). Kdykoli zaznamenáme protikladnost ve způsobech chování (například výše uvedená juxtapozice formálního a neformálního chování), můžeme s jistotou usuzovat na přítomnost podobného kontrastu v sociálním kontextu, ve kterém by se tyto odlišné způsoby rozvinuly – a naopak.

Vynález, který zajišťuje toto obdivuhodné „překrývání“, shodu mezi strukturami sociální reality a kulturně regulovaného chování, se nazývá kulturní kód. Jak již je vám nyní nejspíše jasné, tento kód je v prvé řadě systémem protikladů. A co se v tomto systému staví do vzájemného kontrastu, jsou **znaky** – viditelné, slyšitelné, hmatatelné, čichem postižitelné věci nebo události jako světla různých barev, části oblečení, nápisy, verbální prohlášení, tóny hlasu, gestikulace, výrazy obličeje, vůně a pachy atd. –, které spojují chování aktérů a sociální konfiguraci tímto chováním udržovanou. Tyto znaky jako by ukazovaly dvěma směry zároveň – k intencím aktérů a k danému segmentu sociální reality, ve kterém jednají. Ani jedno z toho není pouhým odrazem druhého, primární nebo sekundární. Oba jevy –

znovu opakujeme – existují pouze spolu, zakotvené ve stejném kulturním kódu.

Zamysleme se například nad nápisem „Pouze východ“ na dveřích v budově nějakého úřadu. Takto bývá označena zpravidla pouze jedna strana dveří a samy dveře obvykle nebývají zamčené (kdyby se nedaly otevřít, nebylo by takového nápisu třeba). Cedule tudíž nepodává informaci o „objektivním stavu dveří“. Je spíše instrukcí, jež má navodit a uchovat situaci, která by jinak nenastala. Slova „pouze východ“ mají ve skutečnosti rozlišit mezi dvěma stranami dveří, mezi dvěma druhy lidí, kteří ke dveřím přistupují z opačných stran, a dvěma druhy chování, které se od těchto lidí očekávají či jsou jim povoleny. Do prostoru za označenou stranou dveří je lidem přicházejícím ze strany s nápisem zamezen přístup a naopak pro lidi na druhé straně žádné takové omezení neplatí. Nápis označuje právě tento rozdíl. Jeho cílem je rozdělit jinak jednotný prostor a rozlišit mezi jinak stejně vypadajícími lidmi.

„Kultivace člověka“, výchova lidských jedinců, je vštěpováním znalosti kulturního kódu: je to výuka schopnosti znaky číst a dovednosti je vybírat a projevovat. Všichni řádně kultivovaní lidé jsou s to neomylně určit očekávání a požadavky inherentně obsažené v kontextu, do kterého vstupují, a reagovat na ně výběrem příhodného vzorce svého vlastního chování. A naopak, všichni kulturně vychovaní lidé jsou schopni bezchybně vybrat způsob chování, u kterého je pravděpodobné, že vyústí v ten typ situace, který chtějí navodit. Každý, kdo „zná“ kód, je oslovován i oslovuje; komunikace probíhá směrem k němu i od něj zároveň. Dobrým příkladem této dvousměrnosti je semafor na křižovatce. Červená řídiče *informuje*, že cesta před nimi je uzavřená. Současně je také *přiměje*, aby zastavili, čímž cestu kupředu pro vozidla přijíždějící za nimi skutečně uzavřou a učiní pravdivou informaci přenášenou zelenou, která otevírá příčnou cestu.

Kód samozřejmě funguje pouze tehdy, jestliže všichni lidé participující na dané konfiguraci prošli podobnou kulturní výchovou. Všichni z nich se musí naučit kulturní kód číst, dekódovat a užívat podobným způsobem. Jinak by se znaky jako znaky nechápaly – neodkazovaly by čtenáře k věcem a chováním, jež měly značit, anebo, pokud by byly vůbec nějak čteny, pak jinými, snad i vzájemně si odporujícími způsoby. Zamýšlená koordinace se nedostaví, nebudou-li se jednání různých dekódujících navzájem shodovat (jen si představte, co by se dělo na

křížovatkách, kdyby někteří řidiči dekodovali červenou chybně nebo kdyby upevnili červená světla dopředu svých vozidel a bílá dozadu). O této nepřijemné pravdě se určitě na vlastní kůži přesvědčil každý, kdo poprvé vstoupil do budovy nějaké univerzity nebo úřadu, každý, kdo navštívil o dovolené nějakou cizí zemi. Konejšivý pocit bezpečí, který je spojen s důvěrně známým prostředím, s tím, že je člověk doma, vyvěrá právě z dokonalé znalosti místně užívaného kulturního kódu a z uklidňujícího a dobře podloženého očekávání, že tato znalost je společná všem lidem kolem.

Znát kód je tudíž totéž co rozumět smyslu znaku a rozumět smyslu znaku je pak zase totéž co vědět, jak si počínat v situaci, v níž se takové znaky objevují, a jak znaku používat, aby taková situace nastala. Porozumění umožňuje efektivní jednání a tím i udržení koordinace mezi strukturou situace a vlastním chováním. Porozumění dovoluje dvojí selekci. Znak odkazuje osobu, která jej umí dekodovat, k vazbě mezi konkrétním druhem situace a konkrétním druhem chování.

Často se tvrdí, že rozumět znaku znamená pochopit jeho smysl. Byla by ale chyba, kdybychom si mysleli, že toto „pochopení smyslu“ evokuje myšlenku, duševní představu v mysli člověka. Myšlenka (verbální „rozuzlení“ obsahu znaku: jakési „hlasité čtení“ znaku v naší hlavě – například toto je červená a červená znamená příkaz zastavit) může vskutku zaregistrování znaku provázet, avšak pro porozumění není ani nezbytná, ani dostatečná. Pochopit smysl neznamena – stejně jako porozumění samo – nic jiného než vědět, jak si vést. Z toho vyplývá, že smysl znaku spočívá v rozdílu, jaký představuje jeho přítomnost či absence. Jinak řečeno, smysl spočívá v jeho vztahu – kontrastu – k jiným znakům. Smysl znaku je rozlišením mezi situací zde a nyní a jinými situacemi, jež mohly nastat místo ní, avšak nenastaly – zkrátka a dobře: rozdílem mezi touto jednou konkrétní situací a všemi ostatními.

Nejčastěji – vlastně v každém případě kromě těch zcela nejjednodušších – nestačí pouze jeden znak, aby byl rozdíl patrný na první pohled a aby se udržel a platil. Lze říci, že jeden znak někdy nese takové množství informace, které je potřebné, aby se situace vydělila, aby upoutal pozornost všech zúčastněných a přinutil je vybrat správné chování – aby zkrátka zajistil, že zamýšlená situace opravdu nastane. Jeden znak lze číst nesprávně, a dojde-li k takovému chybnému čtení, není zde už nic, co by chybu opravilo. Pohled na vojenskou uniformu nám

například jednoznačně říká, že člověk blížící se k nám je příslušníkem ozbrojených sil. Pro většinu civilistů představuje tato informace naprosto dostatečnou „strukturaci“ setkání. Pro ostatní příslušníky branných složek – se složitou hierarchií mocí a rozdělením povinností – však nebude informace přenášena uniformou úplná (k desátníkovi se přistupuje zcela jinak než k plukovníkovi). Proto je třeba, aby se na primární a obecný znak, kterým je uniforma jako taková, „vršily“ další o hodnotě vypovídající znaky, jež by chybějící informaci zabezpečily. To ale není jediná pozoruhodná věc, jíž si můžeme všimnout. Na vojenských uniformách se znaky signalizující určitou hodnotu obecně objevují v množství větším, než je absolutně nezbytné k tomu, aby se přenesla informace potřebná k přesnému zjištění dané situace. Desátníka od plukovníka odlišuje řada dvojic kontrastních znaků: jejich uniformy mají jiný střih a jsou vyrobeny z jiných látek, knoflíky jsou z různých kovů, na ramenou a rukávech nesou znaky výrazně odlišných tvarů. Tuto přemíru znaků, toto přidávání dalších distinkcí, jež pouze replikují informaci, kterou již přinášejí jiné znaky, lze označit za **redundanci**.

Redundance je, jak se zdá, pro řádné fungování každého kulturního kódu naprosto podstatná. Jde o jakousi pojistku proti omylům, vynález potřebný k dokonalé eliminaci nerozhodnosti a mylného výkladu. Nebýt této redundance, mohlo by náhodné zkomolení či přehlédnutí toliko jednoho znaku vyvolat chybné chování. Čím důležitější je pro celkový řád informace přenášená daným kontrastem znaků, tím větší redundanci lze očekávat. Redundance není rozhodně žádným zbytečným plýtváním. Naopak, je nepostradatelným faktorem v řádotvorné aktivitě kultury. Snižuje nebezpečí omylu, riziko nedorozumění a zajišťuje, aby se smysl dekodoval přesně tak, jak byl míněn. Jinými slovy, umožňuje použít kulturní kód jako prostředek **komunikace** – tj. vzájemné koordinace chování.

Zopakujme ještě jednou: *Smysluplná je právě kontrastnost mezi znaky, nikoli samostatný znak vzatý sám o sobě. Z toho potom vyplývá, že významy, které mají být „odečteny“ a pochopeny, spočívají v systému znaků – v kulturním kódu jako celku, v rozdílech, jež vytyčují, ne v údajném zvláštním spojení mezi znakem a jeho referentem. Ve skutečnosti vlastně takové zvláštní spojení vůbec neexistuje (dojem, že je nějaká přirozená vazba mezi znakem a věcí, kterou označuje, je sám produktem kultury, výsledkem zvládnutí kódu). Ve vztahu k fragmentům světa*

nebo našich jednání, jež navozují, jsou znaky *libovolné*. Tyto fragmenty je nemotivují, nejsou s nimi spojeny nijak jinak než skrze označující funkci, již znakům připisuje kulturní kód. Tato libovolnost odlišuje kulturně vytvořené znaky (jakýkoli člověkem vytvořený znakový systém) od všeho, co lze najít v přírodě. Kulturní kód je vpravdě bezprecedentní.

Když mluvíme o tom, jak získáváme poznatky o přírodních jevech, často odkazujeme na „znaky“, jimiž nám příroda o sobě „podává informace“, znaky, které je třeba přečíst, chceme-li dostat informaci v nich obsaženou. A tak, když hledíme na kapky vody stékající po okenní tabulce a říkáme: „Prší.“, mluvíme o těchto kapkách jako o znacích deště. Nebo uvidíme mokry chodník a usoudíme, že v noci muselo pršet. Položíme ruku na čelo dítěte a zjistíme, že je nezvykle horké – „Určitě je nemocné, musíme zavolat doktora.“ Při své procházce přírodou si všimnu, že přes stezku běží stopy charakteristického tvaru, a pomyslím si, že se zase v nemalém počtu vrátili zajíci. Ve všech těchto příkladech nám to, co jsme viděli nebo cítili, dává informaci o něčem, co nevidíme – a to právě obyčejně dělají znaky. Pro všechny znaky tohoto druhu je však typické, že jsou – na rozdíl od znaků kulturních, o nichž jsme hovořili výše –, *determinovány*, tzn., jsou to účinky odpovídajících příčin. Právě tyto příčiny „čtu“ jako informaci v nich obsaženou. Déšť posílá kapky vody dolů po okenním skle a nechává po sobě mokré ulice; nemoc mění tělesnou teplotu a způsobuje, že naše ruka pocítí na čele nemocného horkost; zajíci přebíhající přes písčitou pěšinu zanechávají za sebou specifické stopy. Jakmile o takových kauzálních spojeních vím, jsem s to „neviditelnou“ příčinu rekonstruovat na základě pozorovaných účinků. Abychom se vyhnuli případnému nedorozumnění, bylo by snad lepší – máme-li na mysli nikoli libovolné, ale kauzálně determinované záchytné body v našem uvažování – hovořit spíše o *indexech*, ukazatelích či symptomech než o znacích (a tak je dešťová kapka na okně ukazatelem deště a horké čelo symptomem choroby).

V případě kulturních znaků však žádné takové kauzální spojení neexistuje. Znaky jsou libovolné nebo konvenční. Déšť nemůže zapříčinit, aby se na pěšině objevily stopy, a zajíci nemohou způsobit, že bude po okně stékat voda – mezi účinkem a jeho příčinou je jednoznačný vztah. Různé kulturně determinované rozdíly lze oproti tomu označit všemi možnými znaky všemožných tvarů. Mezi znaky a tím, co označují, není

ani kauzální vazba, ani podobnost. Jestliže se v rámci určité kultury klade důraz na rozdíl mezi pohlavími, lze jej označit nespočetnou řadou způsobů. Způsoby specifikace pohlaví (tedy úprava a vzhled oblečení, líčení, držení těla, způsob vyjadřování, celkové vystupování) se mohou postupem času nebo místně, za předpokladu, že je rozdíl mezi mužskou a ženskou formou zachován, radikálně měnit. Totéž platí i o rozlišení mezi generacemi (které se někdy může paradoxně vyjádřit tím, že jedna generace odmítne – pokud jde o oblékání a úpravu vlasů – rozlišovat mezi pohlavími), mezi formálním a neformálním kontextem, příležitostmi smutnými (např. pohřby) a veselými (např. svatbami). Kulturní znaky volně mění svou viditelnou formu, ale kontrast mezi nimi a znaky, vůči nimž stojí v opozici, zůstává zachován a s každou změnou se znovu ustavuje, aby mohl být znovu a znovu řádně vykonáváno jejich jediné poslání – rozlišovací funkce.

Libovolnost se ale vždycky nerovná naprosté svobodě volby. Nejméně determinované jsou znaky, které neplní žádnou jinou než svou kulturně rozlišovací funkci a neslouží žádné jiné potřebě než potřebě lidské komunikace. Sem v první řadě patří znaky *jazyka*. Jazyk je znakový systém specializovaný na funkci komunikace. V jazyce (a pouze v jazyce) tudíž nemá libovolnost znaků žádných mezí. Hlasové zvuky, jež jsou všichni lidé schopni vydávat, lze modulovat nekonečným množstvím naprosto libovolných způsobů za předpokladu, že mohou být vytvořeny i potřebné opozice. Těž kontrast lze v různých jazycích vykládat pomocí dvojic navzájem si tak nepodobných jako chlapec a dívka, *boy a girl, Knabe a Mädchen*.

Avšak ve většině jiných znakových systémů volnost (míra přípustné libovolnosti) tak velká není. S výjimkou jazyka mají všechny systémy vedle toho, že plní komunikační funkci, také úzký vztah k jiným lidským potřebám a jsou tak omezovaly funkcemi jinými. Oblečení je například plně libovolných znaků, a přesto také skýtá ochranu před rozmary počasí, pomáhá udržovat tělesnou teplotu, představuje dodatečné chránění zranitelných částí povrchu těla a potvrzuje závazné normy slušnosti. Většina z těchto jiných funkcí je také regulována kulturně (otázkou kultury je do značné míry například to, které části kůže se pokládají za „zranitelné“ a vyžadující ochranu; potřeba nosit boty je výsledkem kultury, stejně jako potřeba skrývat prsa a ne nohy nebo naopak), slouží však jiným než čistě komunikačním potřebám; sukně a kalhoty nádvakem ke své označovací funkci

ještě kryjí tělo. A podobně, jakkoli hojná a zřetelná jsou označující rozlišení vtisknutá různým potravinám a pokrmům, existují meze co do surovin, jimiž se kulturní odlišnosti mohou vyjadřovat, neboť vzhledem ke zvláštnostem lidské trávicí soustavy se ne všechno dá upravit tak, aby to bylo požitelné. Co víc, svačina nebo večeře, formální či neformální, musí kromě toho, že označuje specifickou povahu příležitosti, poskytovat i výživné látky – konec konců jde také o příjem potravy. Zatímco schopnost lidské řeči se využívá výhradně ke komunikačním účelům, jiné prostředky komunikace mají vedle své sémiotické funkce za úkol sloužit také jiným potřebám. Jejich kód je jakoby vyřezán do slupky jiných, ne primárně komunikačních funkcí.

Ve své komunikační funkci (smysluplných objektů či událostí strukturujících situací, v níž se objevují) jsou však znaky vždy libovolné. Zajímavé ale je, že „náležitě kultivovaným“ lidem – lidem, kteří se unějí světem utvářeným daným kulturním kódem pohybovat lehce, bez problémů a chyb – libovolné vůbec nepřipadají. Každý, kdo byl vychován v určitém jazyce, má pocit, že mezi tím, jak zní slovo, a objektem, k němuž toto slovo odkazuje, existuje jakési přirozené, nutné pouto – jako by jména přirozeně náležela k objektům, jako by mohla být zařazena mezi jejich vlastnosti spolu s jejich velikostí, barvou, pružností atd. Libovolný aspekt komunikačních forem vtisknutých jiným prostředkům může zcela unikat naší pozornosti: šaty jsou k tomu, aby se nosily, jídlo, aby se jedlo, auto, aby se člověk dostal odněkud někam. Je těžké si uvědomit, že šaty nebo jídlo nádvakem k tomu, že se nosí, respektive jí, také rozlišují mezi různými lidmi a různými rolemi, jež právě hrají – že „věci k jídlu“ a „věci k nošení“ slouží také tvorbě a reprodukci konkrétního, „záměrného“ a umělého společenského řádu. Tato zaslepenost je vlastně součástí kulturní hry. Čím méně jsme si vědomi nepřímé (tedy se zjevnou náplní dané činnosti nesouvisející), řád ustavující funkce kulturně utvářených jednání, tím bezpečnější je řád, jež tato jednání udržují. Kultura je neúčinnější, když se přestrojí za přírodu. Co je umělé, vypadá potom jako něco, co vyrůstá ze samé „podstaty věcí“, jako něco nezbytného a nenahraditelného, něco, co žádné lidské rozhodnutí nemá šanci změnit. Výrazně odlišné umístění a sociální přijímání mužů a žen (kulturně vyvolané a od narození po celý život udržované prostřednictvím rozdílů v oblekání, hračkách, hrách, v tom, s kým se kdo stýká, jaké zájmy a způsoby trávení volného času

se podporují a jaké naopak potlačují, atd.) se dokonale etablovaly a zajistí, jakmile vychovávání akceptují, že sociální rozlišení mezi pohlavími je nějakým způsobem predeterminováno, obsaženo už ve fyziologické konstituci lidského těla, že je „přirozené“ – takže si vyžaduje, aby bylo dodržováno a navenek vyjadřováno prakticky ve všem, co člověk dělá, ať už tím, jak mluví a chodí, slovníkem, který používá, nebo způsobem projevoování (či neprojevoování) citů. Kulturně vyprodukované sociální rozdíly mezi muži a ženami se zdají být přirozené tak jako biologické rozdíly mezi mužskými a ženskými pohlavními orgány a rozmnožovacími funkcemi.

Kultura se nejspíše pokládá za přírodu, aniž by se to nějak zpochybňovalo, pokud není odhalena umělost, konvenční charakter v ní převládajících norem. (Tedy pokud nevidíme skutečnost, že by tyto normy mohly být jiné, než jsou.) A na tuto umělost se nejspíše nepřipadne, jestliže byl každý, kdo je v dohledu, podřízen témuž typu kulturní výchovy, jestliže si každý internalizoval a podržel loajlnost vůči stejným normám a hodnotám a ani nadále nepřestává tuto svoji loajlnost projevovat – být nevědomky – ve svém každodenním životě. Kultura, jinými slovy, vypadá a působí jako příroda, dokud se nevidí a nepoznají žádné alternativní konvence. To se však v takovém světě, jaký je ten náš, sotva kdy může přihodit. Opak je pravidlem. V podstatě každý z nás ví, že existuje mnoho různých způsobů života. Kolem sebe vidíme lidi, kteří se oblékají, mluví a chovají jinak než my a kteří také zjevně (alespoň se domníváme) dodržují jiné normy, než jsou ty naše. A tak si plně uvědomujeme, že každý způsob je v konečném důsledku věcí volby. Je více způsobů, jak být člověkem. Prakticky všechno lze dělat jinak, než to děláme my – žádný konkrétní způsob není ve skutečnosti nevyhnutelný. A i když každý z těchto způsobů vyžaduje kulturu, výchovu, není bezprostředně jasné, že by se tato výchova měla nutně ubírat tímto spíše než oním směrem, že by se mělo volit raději takto než onak. Víme, že existují spíše *kultury* než jedna jediná kultura. A lze-li o kultuře uvažovat v plurálu, nelze si ji představovat tak, jak si představujeme přírodu. Žádná kultura si nemůže nárokovat tak bezpodmínečnou poslušnost jako příroda.

Kultura, fungující ve společnosti mnoha jiných, někdy výrazně odlišných kultur, není s to podržet si stejně silný vliv na lidské chování a myšlení, jaký by měla, kdyby byla opravdu univerzální a zbavená konkurence. Řád, o který kultura usiluje

(onen konečný „účel“ každé kultury), není ve skutečnosti nikdy bezpečný a jistý. A to platí i o nás, objektech kulturní výchovy, o nás, „kultivovaných“ lidech. Řád vykouzlený naší kulturní výchovou působí znepokojivě křehce a zranitelně. Je to jenom jeden z mnoha možných řádů. Nemáme jistotu, že je tím pravým. Nemůžeme si ani být jisti, že je lepší než některá z jeho četných alternativ. Nevíme, proč bychom jej měli upřednostňovat před jinými řády ucházejícími se o naši pozornost. Na způsob, jímž žijeme svůj život, pohlížíme jakoby zvenčí, jako bychom byli cizinci ve svém vlastním domově. Máme pochybnosti a klademe otázky. Potřebujeme vysvětlení a ujištění – a dožadujeme se jich.

Nejistota nebývá právě příjemným stavem. Proto jsou také tak časté snahy z ní uniknout. Nátlak na přizpůsobení se normám prosazovaným kulturní výchovou bývá tudíž obvykle doprovázen úsilím o diskreditaci a očernění norem jiných kultur, stejně jako jejich produktů – alternativních řádů. Jiné kultury údajně vykazují *absenci* kultury – jsou prý „necivilizovaným“, drsným, hrubým a surovým způsobem existence, spíše zvířecím než lidským. Mohou být také prezentovány jako výsledek degenerace, nezdravé, často patologické odchylky od „normálu“; jako deformace, deviace či anomálie. Uznávají-li se jiné způsoby života za právoplatné, hotové a životaschopné kultury, bývají zobrazovány jako bizarní, podřadnější a určitým způsobem hroživé a nebezpečné, přijatelné snad jen pro jiné, méně náročné lidi, rozhodně ne však pro *nás*, lidi na úrovni. Všechny takové reakce jsou různými formami *xenofobie* (strachu z cizího) či *heterofobie* (strachu z odlišného). Představují různé metody obrany onoho křehkého a nepevného řádu, který je udržován jedině společným kulturním kódem – metody potírání *ambivalence*.

Dá se říci, že dělicí čáry mezi „my“ a „oni“, „zde“ a „tam“, „uvnitř“ a „vně“, „vlastní“ a „cizí“ patří k nejzásadnějším rozdílům, které kultury zavádějí a prosazují. Pomocí těchto rozlišení vytýčují hranice území, jež si nárokují pro svou vlastní, nedělitelnou vládu a jež chtějí střežit před veškerou konkurencí. Kultury mohou být jinými kulturami tolerovány pouze na dálku, tedy pouze pod tou podmínkou, že se buď zamezí jakékoli výměně, nebo že se tato výměna omezí na přísně kontrolované pole a ritualizovanou formu (například obchodní transakce s „cizími“ prodejci a majiteli restaurací; nasazování „cizinců“ na nesporně podřadné práce, jež si vyžadují pouze minimální

interakci a nemají možnost rozlít se do jiných oblastí života; obdivování „cizích“ kulturních produktů v bezpečné ohradě muzea, jeviště, filmového plátna nebo hudebního pódia jakožto osvěžení a zábavy – vyčleněné kratochvíle oddělené od „normálního“ každodenního života).

Tuto tendenci kulturní aktivity lze vystihnout i jinak – lze říci, že kultury zpravidla usilují o *hegemonii* – o monopol na normy a hodnoty, na nichž jsou jejich charakteristické řády budovány. Kultury chtějí v panství podřízeném jejich hegemonii dosáhnout jednotnosti, přičemž zároveň ostře rozlišují mezi tímto panstvím a zbytkem lidského světa. Inherentně jsou tudíž proti rovnosti forem života a prosazují jednu volbu na úkor všech ostatních. Kultura je vcelku vzato *prozelytizující* (misionářskou) aktivitou. Jde jí o *konverzi*, snaží se přimět lidi ve sféře svého vlivu, aby opustili staré zvyky a přesvědčení a přijali místo nich jiné. Její břit míří proti *herezi*, chápané jako působení „cizích vlivů“. Hereze vyvolává odpor, protože odhaluje vnitřní řád jakožto věc libovolnou, otázku výběru, a tak oslabuje účinnost *dominantních* norem, neboť podřívá jejich monopolní autoritu. Existuje-li vedle sebe několik kulturních plánů bez jasného vyznačení hranic, které by oddělovaly sféry jejich vlivu (tedy v podmínkách kulturního pluralismu), je k takové koexistenci zapotřebí *vzájemná tolerance* (vzájemné uznání hodnoty a platnosti druhé strany) – postoj, jehož potřeba je naléhavá právě tak, jak těžce se k němu dospívá.